

ВСТУП ДО ФІЛОСОФСЬКИХ СТУДІЙ,
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ПОДОРОЖІ
ДО КРАЇНИ ФІЛОСОФІЇ

АБО

АНДРІЙ БАУМЕЙСТЕР

Кант

Аристотель

Платон

Сократ

Боецій

Частина друга

Філософська теорія реальності

І. Шляхи філософського розуміння реальності: топографія для першопрохідців

1. Навіщо нам філософська теорія реальності?

У фільмі «Ігри розуму» (в оригіналі — *A Beautiful Mind*) лікар-психіатр каже дружині геніального математика Джона Неша, що її чоловік має усвідомити безодню між реальністю та ілюзією. Філософ запитав би у цього лікаря: а що ж таке реальність? Здається, відповідь очевидна: реальність — це те, що є «насправді». Але що є «насправді»? Які ми маємо критерії розрізнення реальності та ілюзії? Де проходить цей невидимий кордон? Західна теорія буття саме й починається з таких запитань. Давньогрецький філософ Парменід розповідає (поетичною, напівміфічною мовою), як богиня всесвіту навчає його розрізняти *істину* («шлях буття») і *гадку смертних* (світ ілюзорних суб'єктивних уявлень). Це питання надихає Платона і всю подальшу філософську традицію. То що ж таке «реальність»?

Ми часто вживаємо такі слова, як «реальність», «дійсність», «існування». Деревя за вікном, троянда у скляній вазі на столі, люди, тварини, рослини, планети, зірки, галактики — все це частини реальності. Ми їх можемо пізнавати з більшим або меншим успіхом. Як наукове пізнання, так і наш повсякденний досвід свідчать, що реальність не є хаотичним зібранням фактів і подій. Хоча у світі існує незліченна кількість речей, усі вони поведуться схожим чином. Іншими словами, в їхніх діях та взаємодіях ми помічаємо постійні повторюваності, регулярності, закономірності. Це дає нам змогу передбачувати певні події, формулювати закони, формулювати наукові гіпотези. А в буденному житті —

планувати свій день, спілкуватися з іншими людьми тощо. Якби об'єкти поводитися б невідповідно й непередбачувано, у нас було б дуже мало шансів щось знати про реальність або успішно діяти у світі. Наші дії, теперішні і майбутні, великою мірою залежать від наших здатностей мати певне знання про реальність і передбачувати наслідки наших рішень та дій.

Таке знання важливе для нашого виживання й успішної адаптації до довколишнього середовища. Воно має неабияку практичну цінність: важливо розрізняти реальність та ілюзію, важливо усвідомлювати, що певні речі та події не залежать від нас і ми маємо узгоджувати свою поведінку з «поведінкою» реальних об'єктів поза нашою свідомістю. Однак чи не бувають й ілюзії впорядкованими і повторюваними? Хіба іноді нас не підтримують і нам не допомагають ілюзії та міфи? Може, існують ще якісь критерії розрізнення між дійсністю та уявленням окрім практичної адаптивності й успішності? Достовірне знання про структуру реальності дає людям змогу не тільки виживати у світі, але також впливати на світ і змінювати його. Але що є причиною світового порядку? Чому реальність є радше впорядкованим і пізнаним цілим, ніж хаосом непередбачуваних і непізнаних (непов'язаних між собою) подій? І чому ми можемо раціонально пізнавати цей світ?

Ми не тільки досвідчуємо порядок світу і не тільки пізнаємо цей світ. Ми також постійно пересвідчуємося в тому, що між самою реальністю і нашим знанням про реальність існує певна відповідність, певна кореляція. Структури нашої раціональності (математика, логіка, формули і гіпотези, закони та правила) у певний спосіб узгоджуються зі структурою реальності. Це дає нам підстави стверджувати, що раціональні уявлення про світ є не тільки людськими проекціями або людськими образами світу. Світ сам постійно демонструє певний раціональний порядок. Іншими словами: *раціональна впорядкованість є властивістю самого світу*. Це є головною передумовою будь-якого наукового дослідження.

Уже від перших кроків свого існування філософія починає запитувати про фундаментальні структури світу і критерії їх достовірного пізнання. Втім, може виникнути запитання: чи не перейняли у філософії це завдання природничі науки? Хіба

фізика не намагається пізнавати фундаментальні структури реальності? Хіба біологія не пізнає базові структури й властивості живого? Безперечно, і фізик, і біолог, і хімік досліджують реальність. Однак філософ, поважаючи компетенцію природничих наук і враховуючи результати цих наук, відрізняється від фізика, хіміка і біолога як самим способом запитування, так і власними підходами у пізнанні реальності. В якомусь сенсі можна сказати, що запитання філософа часто переходять ті рамки, які окреслені для природничих наук. Про це йшлося у першій частині: філософ опікується *граничними питаннями*. Сказане не означає, що фізик і біолог не можуть ставити філософські запитання. Нині є багато фізиків та біологів, які саме це і роблять. Утім, вони все ж таки свідомі того, що певні запитання, які вони ставлять, перевищують компетенцію природничих наук.

Наведу приклади. Як було вже згадано, наукове пізнання виявляє в реальних речах та подіях те, що можна назвати *фізичною необхідністю*: нескінченна множина речей демонструє повторювані типи поведінки як у віддалених частинах Всесвіту, так і в безпосередній близькості від нашого досвіду. Далі: науковці можуть формулювати певні закони, які узагальнюють і пояснюють певні типи поведінки речей. Але поставимо запитання: чому речі поводяться саме так? Можна відповісти: тому ще це відповідає певним законам. А чому існують саме такі закони? Речі поводяться закономірно тому, що існують закони, чи закони існують тому, що речі поводяться закономірно? Закони є наслідками «закономірної поведінки» об'єктів чи вони є внутрішніми властивостями самих об'єктів або відносин між ними? На перший погляд, ці запитання видаються дивними і не зовсім зрозумілими. Спробую їх переформулювати так: ми *приписуємо* об'єктам закономірну поведінку чи закономірність (фізична необхідність) є *властивістю самої реальності* і ми тільки виявляємо ці властивості й описуємо їх мовою математики?

Можна розглядати фізичну необхідність окремо від об'єктів, що нею управляються, і тоді закони природи — це реальні «онтологічні» (тобто, «буттєві», «реальні») сутності. Можна розглядати закони природи як відношення між універсальними властивостями об'єктів. Наприклад, є універсальна властивість

«бути фотоном» (універсалія А) і є універсальна властивість «рухатися зі швидкістю 300 000 км/с» (універсалія В). Тоді фундаментальний закон природи «всі фотони рухаються зі швидкістю 300 000 км/с відповідно до будь-якої інерційної системи відліку» описує зв'язок між А і В.

А можна розглядати закони природи як суто людські проєкції, щось на кшталт людської версії реальності. У такому разі те, яким є світ *насправді*, ми не знаємо і не можемо знати. А наші наукові теорії та гіпотези є лише тим способом, яким ми описуємо світ. Світ здається нам раціонально впорядкованим, а події у світі здаються нам закономірними. Проте це тільки наш погляд. І може, якісь інші раціональні істоти в інших галактиках уже побудували теорії, в яких світ описано як абсолютно хаотичний і непередбачуваний, в якому не існує жодних законів і окремі події жодним чином не пов'язані між собою (світ абсолютно свободи). Якщо приймати такий «проєкціоністичний» підхід, важко відповісти на запитання: а чому ж наші «проєкції» такі успішні і чому вони значною мірою узгоджуються зі структурами самого світу? Якби наші проєкції не мали б жодного стосунку до самого світу, людство навряд чи проіснувало б найближчі п'ять-десять хвилин.

Наведені приклади вказують на більш універсальну проблему: питання про *співвідношення* між нашими теоріями (раціональних підходів) і раціональним порядком самого світу. Припустімо, фізики нарешті сформулювали «теорію всього». Нехай це буде набір певних математичних рівнянь або одне велике рівняння. Втім, як перейти від математичного рівняння (абстрактної структури) до реального світу? Яким чином співвідносяться *математична модель* реальності і *сама* реальність? Зрозуміло, що вони не абсолютно тотожні (хоча й ізоморфні). І хто був тим великим математиком, який змодельював складну систему реальності й «увів» її до буття? Яким чином формули перетворилися на реальне існування? Якщо ж ця математична модель — тільки людська проєкція реальності, то чому ми впевнені, що ця модель має якийсь стосунок до світу?

Всі ці запитання ставлять нас перед фундаментальним філософським запитанням: *що ж таке реальність?* Чи вичерпується

сенс реальності тільки її фізичним (натуралістичним) поясненням? Тобто, чи вистачає нам для опису фундаментальних структур реальності словника природничих наук? Ті природничники (фізики, хіміки, біологи), які ставлять запитання, що виходять за межі природничо-наукової методології, свідчать на користь негативної відповіді. Таких вчених сьогодні чимало. І той факт, що вони ставлять такі запитання, вимагає розширення нашого словника, завдяки якому ми описуємо світ. Іншими словами: словник природничих наук є дуже важливим і впливовим. Утім, він, попри свою впливовість і важливість, є обмеженим. Світ багатший і складніший. Тому словник філософії є необхідним доповненням і розширенням природничо-наукового словника. Це не означає, що філософія глибша або важливіша за природничі науки. Стверджувати таке було б повним безглуздом. Радше це означає, що філософія пропонує нам інший опис фундаментальних структур реальності, не альтернативний, а *розширювальний* погляд на світ. І не варто забувати, що саме математичне природознавство народилося з філософських запитувань і є до певної міри продовженням філософії іншими засобами.

Як коротке резюме можна сформулювати таку тезу: існування матеріального світу і ті фундаментальні структури, які становлять визначальні властивості цього існування, перебувають поза компетенцією природничих наук і не можуть досліджуватися за допомогою емпіричних теорій. Питання про фундаментальні структури реальності *в аспекті існування* ставить метафізика й онтологія. Метафізика займається неемпіричними об'єктами, не ізолюючись при цьому від емпіричного світу.

2. Платон: буття ідей як істинна реальність

Платон був першим, хто запропонував обґрунтовану й послідовну теорію реальності. Істинним буттям він уважав ідеї, а речі, що сприймаються почуттями, витлумачував як відображення ідей (як їхні «тіні та подоби»). Що таке платонівська ідея? Всі ніби добре розуміють, про що йдеться. А от платонознавці

вже кілька століть намагаються відповісти на це запитання. Спробую дати свою відповідь. На мою думку, більшість із нас — платоніки (хоча це і не усвідомлюють). Якщо мій дорогий читач у цьому сумнівається, я спробую його переконати за допомогою трьох тез.

1. Ідея речі сама не є річчю. Здається, це дуже просте твердження. Однак у ньому прихована велика кількість проблем, досі не розв'язаних філософами. Ось на столі лежать два яблука. Це дві конкретні речі, які мають певну форму, певний розмір, вагу, аромат і смак. Для Платона ці два яблука є матеріальним втіленням *ідеї яблука*, яка є нематеріальною, пізнаванною тільки інтелектуальним шляхом (бо ідея не сприймається почуттями). Ідея яблука одна, а конкретних матеріальних яблук незліченна кількість. Яблуко можна розрізати, з нього можна зробити сік, воно може згнити, а ідею яблука не можна розрізати, з неї не можна зробити сік і вона не може згнити (але у нас є ідеї розрізу, соку і гнилі). Ідея яблука не перебуває в часі і просторі. Це нематеріальна структура, що на фундаментальному рівні *визначає існування* такого класу речей як яблука і за допомогою якої ми можемо *пізнавати* конкретні яблука (відрізняти їх, наприклад, від груш, апельсинів і лимонів). Іншими словами, ідея яблука є умовою *існування* і *пізнаванності* всіх яблук, які існували, існують і будуть існувати.

Розглянемо далі наш приклад. На столі лежать два яблука і два апельсини. Ми кажемо «два яблука», «два апельсини» або «два лимони», тому що існує ідея числа та ідея двійки. Ми можемо покласти на стіл ще два яблука, і тоді на столі буде чотири яблука. Математично це виглядає як $2 + 2 = 4$. Так само можна порахувати яблука у склянній вазі. Проте якби не числа, це було б неможливо. Окрім того, яблука мають сферичну форму (більш або менш правильну). Стіл, на якому лежать яблука, має форму прямокутника. Поверхня столу паралельна підлозі і стелі, перебуває відносно них на певній (математично вимірюваній) відстані. В основі існування і пізнання всіх цих речей — *ідеальні фігури й абстрактні* математичні співвідношення. Сказане не означає, що ми ділимо світ на дві частини: на ідеальний і реальний (матеріальний) світи. Це означає дещо інше: існування

цього столу, кімнати, будинку, нашої планети і всесвіту онтологічно (в аспекті існування) й епістемологічно (в аспекті пізнання) залежить від нематеріальних структур і відношень, які Платон називає ідеями. Коли він розрізняє світ ідей і світ матеріальних речей, то він протиставляє незмінне і змінюване, вічне і мінливе, те, що існує поза простором і часом, і те, що існує у просторі і часі. Речі можна чуттєво сприймати, а ідеї доступні для нас тільки завдяки інтелектуальному пізнанню. Речі і події — це фізична реальність. А Платон стверджує, що *фундаментом фізичної реальності є не фізичні, не матеріальні, а суто ідеальні структури*. Такі структури («ідеї» та співвідношення між ідеями) ми не можемо сприймати чуттєвим способом, а досягаємо тільки завдяки інтелектуальному пізнанню.

2. Ідея речі не є моєю ідеєю. В цьому реченні наголос падає на слово «моя» (ідея). Дійсно, ми впевнені у тому, що всі наші думки належать нам і тільки нам. Раз якась ідея перебуває в моїй свідомості («в моїй голові»), то вона є *моєю власною*. Втім, це не так. Коли я п'ю каву, то відчуття кавового смаку є *моїм власним*. Коли я відчуваю серцевий чи головний біль, це *моє* відчуття болю. Проте коли я множу у свідомості якісь числа (3×3 чи 15×15), коли я довожу теорему Піфагора чи пояснюю комусь закони Ньютона, то сума певних чисел, доведення теореми чи формулювання законів Ньютона хоча й відбуваються у моїй свідомості, але аж ніяк не є моїми власними ідеями.

Ось я гуляю парковими стежинами. Я бачу дуби, каштани, ялинки. Сприйняття цього дуба чи каштана — *моє* власне, а ідея дуба і каштана (сенси, смислова структура, те, що відрізняє дуб від каштана) мені не належить. Навпаки, завдяки ідеї дуба я відрізняю дуб від каштана. Іншими словами: я не є автором ідей тих речей, що мене оточують. Якщо казати філософською мовою: ідеї речей мають *не суб'єктивний, а об'єктивний статус*. Але ж є ідеї, які створюють («винаходять») конкретні люди! До Ньютона ми не знали про три закони механіки чи про закон гравітації. За часів Платона не було літаків і комп'ютерів, отже, він не міг припускати вічне існування таких ідей.

Справа в тому, що ідея, за Платоном, — це не тільки факт свідомості, а ще й незалежне від свідомості буття. Ньютон уперше

описав те, що існувало не тільки до його народження, а й до появи на Землі людства. Людина створила літак і комп'ютер, але ідея числа, рахунку чи польоту існувала і до XX століття. Платон сказав би, що комп'ютер втілює ідею рахування та інших оперативних процедур (до речі, проект «рахувальної машини» ми знаходимо ще у Ляйбніца). Тобто, Платон не виключає людської творчості й інтелектуального розвитку. Він тільки хоче сказати, що ідеї (за його розумінням) є фундаментальними структурами буття і головними принципами пізнання. Ми можемо пізнавати ідеї, можемо їх по-різному описувати, модифікувати. Однак ідеї як онтологічні й епістемологічні принципи реальності ми створити не можемо. Все, що ми створюємо чи навіть вигадуємо (є ж безмежний світ вигадок і фантазій), ґрунтується на чомусь, що не залежить від нашої творчості та уяви. Наприклад, щоб створити образ кентавра, мають існувати реальні люди і реальні коні. А їхнє існування в кінцевому рахунку передбачає ідею людини й ідею коня.

Непорозуміння виникає передусім через те, що Платон запровадив поняття «ідея», яке протягом історії набуло різноманітних, іноді протилежних, значень. У XVII столітті воно почало означати «сприйняття», «уявлення», поступово перетворившись на суто «ментальне» поняття (на факт людської свідомості). Тому деякі видатні філософи XIX і XX століть, будучи по суті платоніками, уникали вживання слова «ідея», зберігаючи первинне Платонове значення цього слова. Наприклад, батько математичної логіки Готлоб Фреґе вживає замість терміна «ідея» термін «думка», розрізняючи об'єктивні «думки»

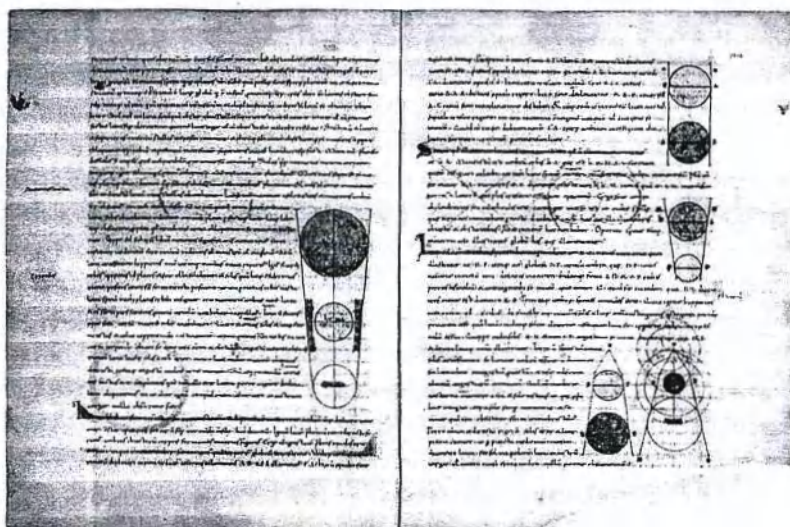
Початок діалогу Платона «Парменід». Найдавніший рукопис, що зберігся (895)

(*Gedanken*) і суб'єктивні «уявлення» (*Vorstellungen*). Сприйняття зеленої трави чи серцевого болю — це мої уявлення (адже ви не можете відчувати мого болю, у вас є свій, хоча всі ми знаємо, що таке серцевий біль). А от теорема Піфагора, число, прямий кут — це «думки». Вони об'єктивні і від нас онтологічно не залежать. Хоча ми можемо відтворювати їх у своїй свідомості, можемо описувати їх нашими мовами (українською, англійською чи німецькою). Отже: Платонова ідея — це щось об'єктивне, а не суб'єктивне.

3. Ідея речі не є нашою ідеєю. В цьому слові акцент падає на слово «наша» (ідея). Деякі сучасні філософи стверджують таке: так, ми погоджуємося, що наукове пізнання матеріального світу в певному аспекті відрізняється від власне матеріального світу (закон гравітації сам не притягує речі, а два яблука не є числом «два»). Ми також погоджуємося, що пізнання (якщо оперувати термінами Платона — сукупність ідей) має не суб'єктивну природу. Але навіщо припускати об'єктивне існування ідей? Навіщо стверджувати, що ідеї утворюють якусь особливу нематеріальну реальність? З твердження, що ідеї *не є суб'єктивними*, не випливає твердження, що ідеї є *незалежними від суб'єктів* (від нас з вами). Ідеї утворюються людьми в результаті пізнання матеріального світу і є *нашою* проекцією цього світу. Іншими словами: ідеї (знання про світ) мають *інтерсуб'єктивну* природу. Слово «інтерсуб'єктивний» буквально означає «між суб'єктами», щось спільне для багатьох суб'єктів. Усе наше знання є результатом згоди людей, і ця згода в науці має динамічний характер: вона досягається на підставі досліджень, доведень і обґрунтувань у певній галузі знання в певний проміжок часу. В моралі, політиці і праві також діють домовленості, але вони мають інші підстави: звичаї (що вважати добром чи злом), політичні процеси (що вважати справедливим чи несправедливим) чи правові процедури (що вважати чинним й обов'язковим). Однак в усіх прикладах ми маємо справу *винятково* з людською творчістю, з людськими домовленостями («конвенціями»). Коротко кажучи: ідеї (наукові і практичні «істини») — це те, що є результатом домовленості або більшості експертів (науковців,

фахівців), або більшості громадян (наприклад, у демократичному суспільстві права людини вважаються фундаментальною цінністю). Проте всі людські ідеї не є абсолютними й незмінними. Всі вони створюються у просторі критики, суперечок, дебатів і спеціальних процедур (процедур наукового дослідження й обґрунтування, політичних і правових процедур формування влади, політичного життя, цінностей, стратегій, норм і законів). Згідно з таким розумінням, слово «об'єктивний» означає не щось незалежне від поглядів і думок людей, а те, що люди згодні *вважати* значущим або чинним на підставі й у контексті різних комунікативних практик. Платон і його послідовники категорично відкидають такі припущення.

Тепер я наведу приклади. Ось переді мною чашка. Це матеріальна річ, яку можна сприймати через почуття (на зір, на дотик, а тільки що пив з неї чай і т.п.). Чашка як матеріальна річ — це «подоба» ідеї чашки (її конкретне втілення). Чашок може бути багато, вони можуть бути різної форми (циліндричної, квадратної і тощо) і з різного матеріалу (зі скла, глини тощо). Ідея чашки — це те, що робить кожну чашку саме чашкою

Середньовічний рукопис діалогу Платона «Тимей»
з коментарями Халкідія (XI століття)

на відміну від склянки чи бокала. Це певна нематеріальна структура, що може набути різного матеріального втілення. В кожному конкретному матеріальному втіленні з ідеєю чашки взаємодіють інші ідеї, наприклад кола, квадрата, циліндра, певного числа та об'єму тощо. Далі і конкретна матеріальна чашка може відображатися у дзеркалі, її можна сфотографувати, намалювати тощо. Це, за Платоном, подоби і відбитки конкретної чашки.

Тепер узагальнимо. Роздивляючись ось цю чашку, можна, на думку Платона, розрізнити кілька рівнів буття (онтологічних рівнів), які перебувають між собою в ієрархічних відносинах. (1) Вищий рівень («істинне», чи «справжнє», буття) — це ідея чашки, ідея кола, ідея циліндра чи квадрата, ідея числа тощо. (2) На другому, нижчому рівні розташовуються конкретні матеріальні речі (ось ця чашка і он та чашка). Конкретна матеріальна чашка — це лише подoba ідеї чашки. (3) На найнижчому рівні перебувають подоби подоб — відображення конкретних матеріальних речей у певних образах. Наприклад, ось ця чашка відображається у дзеркалі, на лаковій поверхні столу, в мідному чайнику, що стоїть поряд тощо. Матеріальна чашка — одна, а її відображень багато. Проте, так само, ідея чашки — одна, а реальних чашок — багато. Можна побудувати таку пропорцію: як ідея чашки відноситься до множини конкретних матеріальних чашок, так конкретна матеріальна чашка відноситься до множини її відображень і подоб. В обох випадках ідеться про специфічні відносини єдності і множинності (отже — про певні структури, які можна описати математично).

Дивний образ реальності? Наука Нового часу пішла шляхом Платона. Мислителі XVII-XVIII століть навіть радикалізували Платонову позицію. Більш того, погляд, що існує «справжній» світ (світ з «природничо-наукового погляду») і «звичайний» світ буденного досвіду, поділяє на сьогодні більшість учених.

Видатний фізик Вернер Гайзенберг стверджував, що сучасна фізика ближча до Платона, ніж до матеріаліста Демокрита. За Платоном, найменші частки матерії не є первинними утвореннями, як це стверджував Демокрит, а є *математичними формами*. Сучасна фізика йде тим самим шляхом, що й Платон, покладаючи в основу матеріального світу абстрактні математичні

форми. Глибинною основою атомної структури матерії є математичний закон, математична симетрія, описувана мовою рівнянь. Цей платонівський мотив сьогодні ще більше акцентує польський математик і космолог Міхал Гелер. Він захищає позицію, згідно з якою реальність на фундаментальному рівні складається з абстрактних відношень і формальних структур, описуваних мовою вищої математики. Фізичні ж параметри, які ми можемо спостерігати і які називаємо «матеріальною дійсністю», становлять платонівський «світ тіней і подоб». Можна навести і такий приклад: ідеї є інформацією про світ, а матеріальні речі та події є носіями цієї інформації. Світ ідей — це своєрідне «програмне забезпечення» матеріального світу.